

PĂTRUNDEREA BAROCULUI ÎN ARHITECTURA BISERICEASCĂ A BANATULUI ÎN SECOLUL AL XVIII- LEA

Pr. dr. Daniel ALIC

Abstract: The so-called Baroque period is the richest in expressions of the entire Western civilization, and this variety of expressions is enhanced by the intense movement of forms, and it can be said that Europe has never been so united in artistic terms. The late penetration of the Baroque style into Banat in the third decade of the 18th century creates its main characteristic - it becomes a reflection not of the aristocratic counter-reformation, but of the secular and functional Enlightenment, taking on, within its provincial limits, a classicized form, completely different from that of Transylvania. As regards church architecture. The penetration of the Baroque style can be traced through the transformation of monuments from the previous epoch and the erection of new churches, generally in place of wooden ones.

Keywords: Banat, Baroque, church architecture, provincial elements, Enlightenment

Secolul al XVIII-lea este pentru cultura din Banat un secol de răscruce. Declinul iminent al Imperiului Otoman odată cu pierderea asediului Vienei (1683) a fost urmat de înaintarea Imperiului Habsburgic spre răsăritul Europei. Se înfăptuia astfel trecerea de la mica Europă la marea Europă¹, încorporându-se ansamblului european de civilizație, teritorii ce până la acea dată se aflaseră sub opresiunea turcească.

Principatul Transilvaniei avea să intre primul în sfera de influență a Imperiului Habsburgic, prin renunțarea la suzeranitatea turcească, act consfințit de Diploma Leopoldină, din 16 octombrie 1699, viitoarea Constituție a Transilvaniei, și de pacea la Karlowitz 26 ianuarie 1699.

Banatul, fiind sub stăpânirea turcilor, populația a avut interdicția de a construi edificii, iar dacă le construiau o făceau folosind ca materie primă

¹ Nicolae BOCȘAN, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 7.

efemerul lemn. Spunem că secolul XVIII este un secol al schimbării pentru că o dată cu secolul XVIII se sfârșește și dominația turcescă. Contrar concepției turcești, Imperiului Habsburgic ridică interdicția de a se construi, încurajând construcția de edificii, oferindu-le bănașenilor și o alternativă la arhitectura lor de lemn, printr-o arhitectură practică, europeană, o arhitectură barocă de zid. În ceea ce privește termenul de baroc desemnând la început un concept negativ, o non-valoare, aceasta va deveni treptat un concept pozitiv, acceptat ca atare, apartenența s-a la patrimoniul spiritual al umanității nemaifiind contestată.²

Într-o perioadă în care existența individului era permanent amenințată de războaie, foamete și epidemii devastatoare, sarcina artei baroce era să indice prin construcții simbolice victoria binelui, a credinței.³ De aceea în Banat, preponderența realizărilor aparținând patrimoniului artistic al secolului XVIII s-a materializat în construcții cu caracter religios. În toată provincia se observă o intensă activitate de modernizare concretizată prin ridicarea unor lăcașe de cult unde nu existau și prin adăugarea unor elemente de decor baroce, la cele existente⁴. Inițiatorii și mecenajii construirii acestor edificii erau în primul rând persoane provenind din rândul familiei imperiale, dar și din rândul demnitarilor laici și clerici.

Arhitectura barocă bănățeană a oferit prilejul manifestării din plin a picturii și sculpturii formând un tot unitar. Dacă la începutul activității edilitare religioase, pictura și sculptura au fost importate direct din Imperiu, cu timpul odată cu creșterea numărului comenzilor acestea vor fi satisfăcute prin execuția pe plan local, prin import de meșteri. Există documente ce atestă prezența acestora în provincie și uneori chiar stabilirea definitivă în noul mediu artistic.

Epoca denumită barocă este cea mai bogată în expresii din întreaga civilizație occidentală, iar această varietate de expresii este sporită de intensa circulație a formelor, putându-se afirma că pe plan artistic Europa nu a fost nicicând atât de unită. Acest „internaționalism” nu este prin nimic contrariat de diferențele religioase și este în contrast evident cu naționalismul secolului următor, când creatorii de valori artistice vor trăi izolați în cercul strâmt al culturii căreia îi aparțin⁵.

Pătrunderea târzie, prin deceniul al III-lea al secolului al XVIII-lea, a stilului baroc în Banat crează principala sa caracteristică – el devine

² Vezi Andrei Marino, *Dicționar de idei literare*, București, 1973, p. 226; unde se afirmă că: „... răspândirea prejudecăților și a excepție negative legate de baroc se datoresc rezistențelor gustului și esteticii clasice, alcărui rigulissim începe să compromită tot mai grav conceptul încă din secolul XVII când se constituie dualitatea: clasic=perfect; baroc=imperfect”.

³ Mihaela VLĂSCĂNEANU, *Istoriografia artei baroce bănățene*, în „Studii de istorie a Banatului XXI-XXII (1997-1998)”, Timișoara, 2000, p. 105.

⁴ Rodica VĂRTACIU și Adriana BUZILĂ, *Barocul în Banat*, (Catalog de expoziție), Timișoara, 1992, p. 7.

⁵ Mihaela VLĂSCĂNEANU, *op.cit.*, p. 105.

un reflex nu al contrareformei aristocratice, ci al iluminismului aulic și funcționaresc, îmbrăcând, în limitele sale provinciale, o formă clasicizată, complet diferită de cea a Transilvaniei.⁶

Definitiviu pentru urmărirea pătrunderii barocului în arhitectura tradițională bănățeană este documentul din 24 iulie 1759⁷ al mitropolitului Pavel Nenadovici de Carloviț, care arată împărătesei Maria Tereza că, primind decretul ei din 1 iulie 1759, privind alipirea districtului Făget la Eparhia Caransebeșului, a supus chestiunea sinodului care a hotărât că, potrivit împărțirii din 1716, eparhia Caransebeșului să cuprindă și pe mai departe districtele Caransebeș, Lugoj, Vârșeț, Nova Palanka și Orșova, iar eparhia Timișoarei să cuprindă districtele Timișoara, Panciova, Ciacova, Făget, Lipova, Cenad și Becicherec. Pe lângă cele amintite de document găsim și o statistică cu toate locașurile de cult din Banat, inclusiv cele din Banatul sârbesc. Conform statisticii din 1716, respectiv 1759, observăm că din 268 de biserici doar patru biserici sunt din cărămidă arsă, celelalte, în majoritatea lor covârșitoare, la data statisticii, erau construite din nuiele sau din lemn. De la această realitate a anului 1759, de la cele doar patru biserici de cărămidă sau piatră din Banat, după pătrunderea barocului, vom putea observa că numărul bisericilor de piatră crește simțitor: la sfârșitul secolului XVIII, începutul secolului XIX, majoritatea bisericilor bănățene erau de zid.

Imensul serviciu pe care-l aduce pătrunderea, adevărat mai târzie, a barocului în arhitectura bănățeană este accentuarea, în această provincie românească, a procesului general transilvănean de ridicare a numeroase biserici de zid în locul celor din lemn⁸. Tot această trecere facilitează pătrunderea barocului, cu formele provinciale și deja ușor clasicizante în orașele mari, ca Timișoara, Lugojul și Caransebeșul, iar în sate într-o formă rusticizantă și sincretică. Interferența dintre stilul baroc adus de către austrieci și tradițiile locale sau influența artei din Țara Românească poate fi urmărită de preferință în acele zone unde populația a rămas exclusiv sau dominant românească, deci nu în interiorul cetăților, ci la sate, acolo unde apartenența la cultul ortodox era privită ca formă a afirmării naționale. Unirea cu biserica catolică nu avut niciodată în Banat amploarea luată în zonele nord-mureșene și fenomenul s-a manifestat, sporadic, abia în secolul al XIX-lea, însă și atunci, bisericile vechi au rămas ortodoxilor.

O problemă aparte pentru Banat o constituie comuniunea religioasă a românilor cu sârbii. Înzestrați încă din 1690 cu privilegiile ilirice⁹

⁶ *Ibidem*.

⁷ I.D. SUCIU și R. CONSTANTINESCU, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 284.

⁸ *Istoria artei plastice în România*, București, 1970, Vol. II, p. 175.

⁹ I.D. SUCIU și R. CONSTANTINESCU, *op. cit.*, p. 151.

pentru a fi folosiți în lupta antiotomană și întăriți ulterior în secolul XVIII cu o serie de acte imperiale, sârbii au preluat conducerea bisericească în provincie, bisericile ridicate pe parcursul secolului fiind comune. Abia în a doua jumătate a secolului al XIX, în urma unor lupte acerbe¹⁰, românii își dobândesc independența religioasă, bisericile fiind împărțite în urma unor procese îndelungate. Este dificil, astăzi, de a elimina cu strictețe ceea ce aparține patrimoniului cultural al românilor de cel al sârbilor, comunitatea religioasă creând inerent și o comunitate culturală și de altfel, neexistând pe teritoriul Banatului sate în exclusivitate sârbești, pe când cele românești sunt majorate; în această situație, preferăm să considerăm întreaga producție culturală comună ca aparținând românilor, ei fiind populația băștinașă și net majoritară, arta trebuind să răspundă gusturilor și mai puțin celor ale unei conduceri bisericești care, în afară de respectarea normelor canonice, nu credem să fi avut un cuvânt de spus.

Pătrunderea stilului baroc în arhitectura bisericească otodoxă o putem urmări pe două căi – transformarea monumentelor din epocii anterioare și ridicarea de biserici noi, în general în locul celor din lemn. Bisericile transformate sau rezidit, în ciuda adaosurilor decorative sau a schimbării de proporții, ne dau o imagine de ansamblu a tradiției planimetrice.

Sub aspect cronologic putem distinge trei etape de construcție pe parcursul secolului al XVIII-lea. Prima, între 1740 și 1770 conține monumente nu prea numeroase, însă remarcabile prin importanță și proporții, constituind adevărate capete de serie. Acum se ridică două biserici mari: catedrala ortodoxă (actualmente sârbă) din Timișoara, între anii 1745-1748, precum și biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj (1759-1766). A doua perioadă, între 1770 și 1788 marchează o adevărată explozie edilitară, oprită de războiul cu turcii. Acum se construiesc: biserica din Lăpușnicul Mare la 1770, cea din Mehadia 1771, la fel cea din Sasca Română, cea din Ticvaniul Mic la 1772, cea din Agadici între 1774-1776, cea din Lugojel la 1776, cele din Saca Montană și Greoni la 1777, cele din Broșteni și Răcășdia la 1778 și cea din Cornea la 1779. În 1780 se ridică bisericile din Obreja și Bănia, în 1781 biserica Sfântul Ioan din Caransebeș, în 1782 Teregova și Doman, în 1783 Ciclova Montană și Răchitova, 1784 cea din Oravița, în 1786 biserica din cartierul timișorean Mehala, 1789 cea din Crușovăț. În anii 1777-1779 se ridică biserica din Sînnicolaul Mare. Urmează o ultimă perioadă încheiată în jurul anului 1800, în care ridicările de bisericii sunt rare, predominând reconstruirile, reparațiile sau întregirile celor afectate de război.¹¹

¹⁰ I.D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 167-191.

¹¹ Rodica VĂRTACIU și Adriana BUZILĂ, *op.cit.*, p. 9.

În zilele noastre, monumentele păstrează în general planimetria și structura de rezistență, însă celelalte componente de arhitectură au suferit reparații sau renovări succesive, afectând în special decorul de structură.

Monumentele eclesiastice bănățene care au suferit transformări sau au fost rezidite după vechiul plan în secolul al XVIII-lea ne fac o imagine de ansamblu a arhitecturii bisericesti din secolele XIV-XV sub aspect planimetric. Astfel, găsim – tipul în cruce liberă : Săraca¹², Lipova¹³, Zlatnița¹⁴ – tipul triconic – Bodrog¹⁵, Bezdin¹⁶ – biserica sală – biserica Sf. Gheorghe din Caransebeș¹⁷.

Se cunoaște și alte cazuri, în care fie că biserica a dispărut în timp (cazul bisericii Sf. Nicolae din Lugoj, căreia i s-au adăugat în sec XVIII un turn de factură barocă, singurul păstrat de altfel din întregul monument dispărut), fie că a fost rezidită total, planul inițial fiind imposibil de reconstituit la ora actuală. În general, modificările aduse acestor monumente evoluează de la cele lipsite de importanță pe care le suferă biserica mănăstirii Bodrog, căreia i se dă un înveliș baroc turlei și o tindă cu un fronton, în 1766; până la rezidirile făcute la Bezdin, Zlatnița, Lipova și Mănăstirea Sîngeorge.

Putem remarca la aceste modificări intenția manifestată a populației românești de a-și conserva tradițiile care-i conferă individualitate, în ciuda întreruperii de un secol și jumătate de ocupație turcească și a politicii de catolicizare practică de autoritățile habsburgice.

Planul aproape comun al Bisericilor din Banat se păstrează în exclusivitate pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea, tradiția românească neavând decât de câștigat prin influențele venite din Țara Românească în elementele de decor sau în apariția tindei pe latura de vest¹⁸. Pe această puternică tradiție se grefează stilul de import, baroc, în forme provinciale, aducând o tratare mai marcantă a laturii vestice, prin prezența nelipsită a turnului și accentuarea motivului central, prin refolosirea bolților cilindrice, ritmarea fațadelor prin pilaștri și cornișe, folosirea elementelor decortive tipice – voluta, luneta, motivul ceasului.

În privința ctitorilor în marea lor majoritate sunt constituiți de comunitatea sătească. Uneori ei sunt însă Ioan Ratz de Mehadia „supremum Prefectum Inclitorum” al districtelor Caransebeș, Lugoj

¹² I. MILOIA, *Mănăstirea Săraca, centrul de cultură și artă bănățeană*, Timișoara, 1930, p. 89; Nicolae Cornean, *Monografia eparhiei Caransebeșului*, Caransebeș, 1940, p. 124.

¹³ Victor VLĂDUCEANU, *Mănăstirile bănățene*, Timișoara, 1947, p. 58.

¹⁴ N. CORNEAN, *op cit.*, p. 155.

¹⁵ Policarp MORUȘCA, *Mănăstirea Bodrog*, Arad, 1927, p. 79-84.

¹⁶ I. LOTREANU, *Monografia Banatului*, Timișoara, 1935, p. 156-157.

¹⁷ Pe larg, P.S. Lucian MIC, Prof. univ. dr. Petru BONA, lect. Univ. dr. Mihaela VLĂȘCEANU, *Catedrala Sfântul Mare Mucenic Gheorge din Caransebeș*, Editura Brumar, Timișoara, 2007.

¹⁸ A. GHIDU și I. BĂLAN, *Monografia oarașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 12-16; N. Cornean, *op. cit.*, p. 57.

și Lipova, ctitor al reînnoirii vechii biserici Sfântul Nicolae din Lugoj sau Ioan Muțiu, jude al Timișorii, ctitor al noii și impozante biserici a mănăstirii Partoș, cnezii ca Gavril Gurean, principal ctitor al bisericii „mari din Lugoj” sau Goșa Vucu, ctitor la Lăpușnicul Mare, atestând deosebita condiție socială și materială dobândită de unele familii românești ortodoxe.¹⁹

Nicolae Iorga afirma că în Banatul secolului al XVIII-lea „epoca originilității românești este închisă pentru totdeauna... Aici... s-a introdus... forma bisericii dreptunghiulare, fără sânnuri la dreapta și la stânga, fără rotunjirea altarului, lipsită de turnulețul de deasupra naosului și având clopotnița impunătoare, care se vede de departe ca un steag milităresc, ea însăși lipită de această singură încăpere a lăcașului”²⁰, noi credem că și atunci, pe aceste meleaguri, originalitatea și capacitatea de creație a poporului nostru și-a spus cuvântul.

În primul rând, o studiere mai atentă a numeroaselor monumente ecleziastice ale epocii, pe care marele istoric nu a putut să o efectueze la momentul respectiv, ne relevă cel puțin trei tipuri de plan transmise din epocile mai vechi. Tradițiile arhitecturale păstrată cu grijă ne semnaleză și pe această cale dorința de afirmare națională a românilor. Sub aspectul proporțiilor, bisericile ortodoxe crează un spațiu mai lung și mai îngust diferențiindu-se net de tendința spre pătrat a celor catolice. O creație aparte, absida treflată, pe care noi o considerăm o inovație locală, dovedește încă o dată fecunditatea neștirbită a creației bănățene. De asemenea, influențe din Țara Românească, cum ar fi apariția tindei, ne dovedește încă o dată circulația ideilor artistice și a meșterilor între toate provinciile locuite de români.

În general, bisericile ortodoxe bănățene în secolul al XVIII-lea se înscriu, sub aspect planimetric, în trei tipuri (cruce liberă - cu absidă semicirculară și transept foarte puțin dezvoltat; biserică sală – cu absidă semicirculară; biserică sală – cu absidă poligonală), cu o variantă locală a grupului de biserici cu absidă treflată. Separația între noas și pronaos este făcută în general prin stâlpii de lemn ai cafasului. Turnul, situat în partea de vest, apare în diferite variante: încălecat deasupra pronaosului, decroșat (cu doi stâlpi adăugați fațadei de vest și doi independenți), sau, tot în variantă decroșat, cei doi stâlpi independenți sunt completați cu încă doi formându-se o tindă (exonartex).

Ca sistem de acoperire, absidele sunt întotdeauna acoperite cu o semicalotă sau triunghiuri sferice din cărămidă. Nava este boltită, fie semicilindric, cu lemn, fie cu boltă semicilindrică din cărămidă. Atunci

¹⁹ Adriana BUZILĂ, *op. cit.*, p. 216.

²⁰ Nicolae IORGA, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940, p. 14-18.

când pronaosul este delimitat de naos, este boltit fie pe calote, fie în cruce, uneori cu penetrații, întotdeauna cu cărămidă. Scheletul de rezistență este constituit fie din grosimea sporită a zidurilor, fie din pilaștri susținând arce sau dublouri. Deși folosirea exclusivă a bolților indică o bună cunoaștere a sistemului, în orice caz una mai bună decât a majorității meșterilor de la bisericile rurale catolice, care sunt în eclusivitate tăvălite, apar cazuri în care rezistența la împingeri a trebuit să fie mărită ulterior, prin tiranți, legați cu fier sau chiar contraforturi.

Elementele de decor, de plastică și compoziție a fațadelor sunt însă cele care ne vorbesc despre adoptarea stilului baroc la arhitectura românească, care planimetric, cu excepția situării turnului la vest, păstrează filonul tradițional. În acest sens trebuie subliniat, drept concluzie principală, contopirea în secolul al XVIII-lea în Banat a tradițiilor românești anterioare cu noul stil rusticizat și cu influențe din Țara Românească într-un tot unitar, o variantă a stilului. Acesta a răspuns în mare măsură exigențelor locuitorilor, putând fi remarcate ulterior prelucrării unor teme decorative și în arta populară, de asemenea putând fi observate producții epigone, chiar în arhitectura bisericescă ortodoxă până la începutul secolului al XX-lea.